

Т. В. Іванова,
к. е. н., професор, Академія муніципального управління

РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ В КОНЦЕПЦІЯХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Досліджено теорію сталого розвитку. Сформувані понятійно-категоріальний апарат концепції сталого розвитку. Обґрунтовано роль екологічної складової в концепціях сталого розвитку.

The theory of steady development is explored. To form the concept-category vehicle of conception of steady development. The role of ecological constituent is grounded in conceptions of steady development.

Ключові слова: біосфера, державне управління, екологічна політика, екологічний фактор, концепція, форма взаємодії, формування.

ВСТУП

Сучасна соціально-екологічна криза має немало аналогів у історії людства, які сприяли появі перших ідей про місце людини в системі природи і баланс економічних і екологічних факторів розвитку. Але, як часто буває геніальні догадки і конкретні наукові результати досить часто залишаються лише надбанням історії і не переходять в практичну площину господарської діяльності людини. Лише чергова криза як рецидив старої хвороби спонукає згадувати старі теорії і переосмислювати досвід минулого з метою отримати засоби вирішення сучасних проблем.

Необхідно відмітити, що соціально-економічна думка ще у XVII—XVIII століттях на фундаментальній науковій основі реагувала на кризу у відношеннях суспільства і природи, започатковану індустріальним етапом розвитку цивілізації. З тієї точки зору відбувався різноплановий пошук нових форм взаємодії соціуму і природи.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проблеми екологічної політики, філософські та соціальні аспекти, взаємозв'язок проблем сталого розвитку, глобалізації і трансформації економіки досліджуються у працях О. Білоруса, О. Врублевської, М. Згуровського, Мацейко, О. Осауленко, А. Романовича, І. Синякевича, А. Урсула, Т. Туниці, Є. Хлобистова.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— дослідити теорії сталого розвитку;
— сформувані понятійно-категоріальний апарат концепції сталого розвитку;
— обґрунтувати роль екологічної складової в концепціях сталого розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ

У своїй праці П'єр Буагільбер "Роздуми про природу багатства, грошей і податків" значне місце він приділяє оцінці впливу характеру взаємодії природи і суспільства на добробут народу. "Природа однаково любить всіх людей і хоче дати засоби до існування в рівній мірі", — пише він, тим самим підкреслюючи природну основу економічної діяльності [1, с.27]. Аналізуючи досвід первісних племен, Буагільбер у досить негативному світлі аналізує досвід природокористування в Європі, роблячи висновки: "... на Земній кулі існувала простота, оскільки люди дотримувались законів природи і ступінь відхилення від цього становища був ступенем зростання загальної злиденності" [1, с.5]. "Природа ревнива до цих процесів, мстить за загальний розлад тут же, як тільки зауважить, що нехтують її пізнанням, її мудрістю. Перший

її намір — щоб всі люди жили відповідно до їх праці, чи відповідно праці їх предків" [1, с.24]. При цьому автор підкреслює, що природа "... не звертає уваги ні на відмінності держав, ні на те, чи воюють вони одна з одною, лише б вони не оголошували війну їй (природі); якщо ж це відбудеться, навіть через чисте невігластво, вона не запізниться наказати за супротив її законам" [1, с. 28].

Наступним етапом розробки ідей стійкості стала теорія фізіократів, яку очолював Ф. Кене, які вважали природу визначальним фактором економічної системи. З точки зору фізіократів, економіка країни та її добробут є залежними від відновлювальних природних ресурсів. "Тільки продукт, що дається землею, являє собою первісне багатство, дармове, що завжди відроджується" [5, с. 18]. "Ніщо в дійсності не може приносити прибуток, крім води і землі" [5, с.18].

Багатство фізіократами трактувалось двоюко: по-перше, "реальне багатство"; по-друге, "скрите", "безплідне". Актуальним для сучасного споживачького суспільства є таке визначення: "Тільки блага, необхідні для життя і для щорічного відтворення цих благ, є такими, до володіння якими необхідно змагати" [5, с. 19]. Водночас гроші визнаються "допоміжним" і "безплідним" багатством.

Фізіократи усвідомлювали залежність між запасами ресурсів, кількістю населення і добробутом народу. Кене вважав, що "... могутність держави становлять люди" [5, с. 19]. На його думку, якщо "... людей виявляється відносно більше, то такий надлишок буде сприяти все більшому збідненню держави" [5, с. 20]. Принцип рівноваги повинен дотримуватись і в сфері споживання. Чим більше люди виробляють понад свого споживання, тим вони корисніші для держави, але чим більше люди тратають понад своїх прибутків чи споживають більше ніж потрібно корисної продукції, тим вони є більш обтяжливі для держави".

Знаменита таблиця Кене є не тільки зразком економічної моделі але і моделлю екологічної рівноваги з використанням постійної кількості ресурсів. Будь-які зміни в моделі, зростання чи спад, спричиняє зміну кількості необхідних ресурсів. Важливим є те, що Кене не ототожнює зростання з розвитком.

У подальшому наукова думка на основі досягнень ринкової економіки тривалий час розглядає проблему взаємодії "суспільство — природа" в кращому випадку як другорядну. Однією з головних причин такого підходу було те, що у своїй основі ця проблема має оціночний характер — вона пов'язана з поняттями добра і зла, справедливості, моралі, якості життя. Ці поняття класична економічна школа і її послідовники, а також більш пізніші напрями економічної думки як важливі параметри в свої моделі не вводили [6, с. 21].

Теоретичне обґрунтування концепції сталого розвитку тільки починається. Для її завершення необхідно заповнити чимале число "білих плям" в сучасному суспільствознавстві, отримати нові знання в науках про природу, потім співвіднести їх один з одним, "підігнати" їх один до одного.

Визнаючи цінність різних підходів і концепцій щодо формування стратегії розвитку цивілізації, які розширюють і поглиблюють наші уявлення, все ж таки необхідно констатувати, що ще ніхто не запропонував конструктивнішої, з погляду практичної політики, ідеї, здатної об'єднати зусилля міжнародного співтовариства в рішенні глобальних проблем, ніж концепція стійкого світового розвитку.

На нашу думку, в основі теорії сталого розвитку повинні лежати наступні положення: а) масштаби експлуатації ресурсів, напрям інвестицій, орієнтація технічного і соціального розвитку повинні узгоджуватись з майбутніми потребами майбутніх поколінь; б) поняття потреб включає, перш за все, інтереси бідних верств світового населення, задоволення яких вважається пріоритетним; в) обмеження в експлуатації природного середовища і ресурсів визнаються неминучими, але вони в кожен конкретний момент повинні ув'язуватись з досягнутим рівнем технічного розвитку і соціальної організації суспільства, а також із здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності.

Глобальна суть сталого розвитку зумовлює не тільки необхідність майже одночасного за історичними масштабами переходу держав до нової цивілізаційної парадигми, але і посилення інтеграційних тенденцій у світовому масштабі. Не дивлячись на відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку, етнічні, культурні та інші особливості, всі держави планети повинні будуть включитися в глобальний процес, який забезпечує виживання всього людства і збереження біосфери.

Теорія сталого розвитку повинна передбачати елементи керованого і направленного розвитку. Керованість включає конкретні аспекти управління цим процесом, яке повинне мати глобальні масштаби. Оскільки сучасному суспільству властиві негативні тенденції і глобальні проблеми, що ведуть до цивілізаційної катастрофи, то шляхом керування необхідне їх усунення або зменшення до прийняттого рівня. Направленість може бути забезпечена встановленням певного роду обмежень на протікання негативних соціальних процесів.

Наступний елемент управління пов'язаний з посиленням тих стихійних процесів, які мають позитивну ноосферну орієнтацію, але не розгортаються належним чином без включення механізмів державного і міжнародного (у перспективі — глобального управління). Посилення вже існуючих позитивних тенденцій є наступним кроком на шляху руху від направленного розвитку до керованого, оскільки стійкий розвиток не може бути просто таким, що направляється, лише одними заборонами. Необхідно включити і творчі механізми, які сприяють цілеспрямованому свідомому формуванню в майбутньому такого суспільства, де переважали б позитивні тенденції.

Проте навіть при включенні цих механізмів управління перехід до сталого розвитку в рамках сучасного суспільства ще не буде гарантований, оскільки повинні бути задіяні не тільки нині існуючі реальні можливості, але і потенційно творчі. Це ті можливості, які спочатку з'являються в результаті творчості людей, що творять образ стійкого майбутнього, — ноосфери — як ступеня цивілізаційного процесу вже кардинальним чином, що відрізняється від постіндустріального суспільства.

Формування сфери розуму в результаті переходу до сталого розвитку матиме глобальний характер. А це накладає на управлінський процес нові характеристики, особливості яких є новий загально планетарний рівень. Дослідження проблем стійкого розвитку показало, що перехід до цього типу розвитку можливий тільки в глобальному масштабі і, цілком зрозуміло, що якщо кінцевою метою цього типу цивілізаційного про-

цесу є сфера розуму, то вона повинна мати планетарний характер (а в перспективі — космічний).

Дискусії навколо термінології сталого розвитку мають полярний характер: від повного неприйняття до необхідності визнання як універсальної і цілісної системи наукових знань, одного з основних напрямів наукового пошуку в ХХІ ст. Аналіз його змістовної частини показує неоднорідність підходів — від філософсько-методологічного до інженерно-технічного. Проблема полягає у переосмисленні "золотої середини", що дозволить закласти міцний методологічний фундамент в струнку будівлю теорії стійкого розвитку, який нині зводиться зусиллями фахівців різних галузей науки і практики.

А. Маслоу (відомий головним чином у зв'язку з його концепцією ієрархії людських потреб) стверджує, що людство досягло такої точки біологічного розвитку, коли воно саме стало відповідальним за свою еволюцію. Згідно з його точкою зору, вид Номо став самоеволюціонером. А еволюція передбачає відбір, вибір і ухвалення рішень [7, с. 204].

Дуже часто концепцію сталого розвитку розглядають як розвиток ідеї про виникнення ноосфери. Саме поняття "ноосфера" було запропоноване французьким вченим Е. Леруа, а сама концепція ноосфери розроблена В.І. Вернадським. В.І.Вернадський звернувся до ідеї ноосфери в кінці свого життя — основна його праця з цієї проблеми була опублікована в 1944 р., в якій була сформована загальна концепція про закономірність переходу біосфери в стан, контрольований людським розумом.

У цілому, вчення В.І. Вернадського про ноосферу можна звести до наступних основних положень:

- виникнення розуму — закономірний результат, підготовлений всім ходом розвитку матерії;

- виникнення людського розуму — якісно новий етап еволюції живої матерії, перехід еволюції від біологічної фази до соціальної, духовної; переважання духовного початку над матеріальним в організації і функціонуванні біосфери;

- людина як носій розуму не пристосовується до середовища, як інші тварини, а змінює і підпорядковує його собі. У міру розвитку "планетаризації" людини, її діяльність набуває глобального характеру, охоплює життя в його "органічній цілісності" [3, с. 488].

Важливим моментом побудови будь-якої теорії є формування понятійно-категоріального апарату. Стан понятійно-термінологічного апарату науки дозволяє міркувати про ступінь розвитку відповідної теорії, висвітлювати різні аспекти відношення реальних об'єктів і різноманіття завдань, що виникають у процесі життєдіяльності суспільства. Необхідною умовою побудови теоретичних моделей є чітке оперування поняттями, наповнення їх конкретним змістом. Науці завжди властиві певні суперечності між розвитком наукового знання і його понятійним забезпеченням, між змістовним наповненням понять і не відповідними йому термінами професійного сленгу. Як відмічає академік М.А. Голубець, "у більшості випадків, коли наука збагачується новим поняттям, яке згодом стає універсальним, захоплює вчених різноманітних галузей і набуває широкого громадського вживання, його суть знає численних тлумачень, а загальноприйняте визначення формується десятиріччями" [4, с. 15].

Історія науки показує, що формування її понятійного апарату відбувається, перш за все, шляхом асиміляції понять з інших галузей знань. При цьому вони, як правило, наповнюються новим змістом і набувають універсального значення. Тому створення специфічно понятійного апарату не має нічого спільного з механічним перенесенням одних термінів з інших областей: вирішальне значення має експлікація понять згідно новому об'єкту дослідження.

На сьогодні категоріальний апарат концепції сталого розвитку ще не розроблений. Лише останнім часом початі спроби виявити сенс деяких понять в їх специфічному використанні. Тим часом це завдання належить до першочергових:

— по-перше, дійсне конституювання сталого розвитку можливо лише на основі розробки адекватної категоріальної бази;

— по-друге, через те, що при дослідженні проблем сталого розвитку користуються поняттями, які сформовані переважній більшості на попередніх етапах наукового розвитку, а суть нового змісту ще не сформована, виникає небезпека "розмивання" самої проблематики сталого розвитку. Тому народжуються сумнівні спекуляції і далеко не завжди вдалі поєднання нових слів із старими проблемами, що особливо помітні у науковій і науково-популярній літературі.

Для більш повного уточнення змісту англomовного терміна "sustainable development" варто прослідкувати динаміку його появи. Термін "sustainable development" виник не випадково. У 60-х роках ХХ ст. в популяційній динаміці при дослідженні екосистем і окремих популяцій використовувався термін "sustainability". Він означав такий розвиток популяції, який був узгоджений з розвитком тієї екосистеми, до якої вона належала. Інакше кажучи, такий розвиток популяції, що не руйнував оточуючої її екосистеми в цілому. Використовуючи в такому плані термін "sustainable development" відносно функціонування людської популяції, його можна трактувати як розвиток суспільства, прийнятний для збереження екологічної ніші людини, тобто забезпечення умов для розвитку цивілізації в цілому. Оскільки екологічною нішею людства є вся біосфера, найбільш доцільно вважати його ідентичним термінові, який означає такий розвиток людства, який не руйнує біосферу.

У найширшому значенні сталий розвиток можна трактувати як розвиток, що не спричиняє незворотної зміни середовища існування людини. В цьому розумінні початковими постулатами інтерпретації принципу сталого розвитку є наступні:

— людство може існувати на планеті тільки у вузькому діапазоні параметрів біосфери — температури, вогкості, різноманітності живих видів

— людина є природною складовою біосфери, вона з'явилась в результаті її еволюції і на неї розповсюджуються закони розвитку біосфери, які вона зобов'язана враховувати в своїй практичній діяльності.

В українському варіанті "sustainable development" досить часто трактується як стійкий, сталий, гармонійний чи збалансований розвиток. У науковій літературі, в засобах масової інформації найчастіше вживається термін "сталий розвиток". Багато фахівців вважають такий український переклад з тих або інших причин досить невдалим. Дуже часто в західноєвропейських мовах "sustainable development" трактується як самовідтворювальний або підтримуваний розвиток.

Аналіз становлення людської цивілізації свідчить, що розвиток, особливо в короткочасній перспективі, завжди був самовідтворювальний, підтримуваний. На наш погляд, проблема підтримки розвитку завжди була актуальною на всіх етапах становлення людства. Винайдення лука, перехід до землеробства, скотарства, винахід парової машини, електрична енергія, комп'ютеризація — це все підтримка подальшого розвитку людської цивілізації. Тобто підтримувальний розвиток — характерна риса всього історичного шляху становлення сучасної цивілізації. Проблема полягає не в тому, що сучасний розвиток людства може стати не підтримуваним, а в тому як його підтримувати, якими саме шляхами.

У працях [2, с. 77; 9, с. 67] відзначається, що термін "сталый розвиток" найменшою мірою відповідає сутності запропонованої концепції. Багато авторів вже не раз відзначали нелогічне поєднання понять "сталість" і "розвиток". Зокрема, термін "сталый розвиток" не відображає основних засад нової концепції відносно сьогоденних і майбутніх інтересів економічного, соціального і екологічного розвитку людської цивілізації. У цьому зв'язку В.М. Пашенко аргументовано показав, що розвиток має бути не сталим або стабільним, а підтримуваним з боку людсь-

кої спільноти, і не тотально підтримуваний, коли підтримуються всі процеси, як еволюційні так і революційні (катастрофічні). Зрозуміло, що мають підтримуватися лише процеси, спрямовані на "еволюцію природи і людини". Автор пропонує поняття екоеволюції, яка несумісна з проявом не бажаних революційних змін у суспільстві й катастрофічних змін у природі. Перевага, на думку автора, надається двом складовим підтримуваного розвитку: еволюційності й екологічності. "Еволюційність є іманентно об'єктивною; екологічність — суб'єктивна, вона залежить від людини. Поєднання цих рис — екоеволюція, очевидно, є і має бути визначальною особливістю явища підтримуваного розвитку, і головною змістовною складовою відповідної науково-пізнавальної системи — нової парадигми природознавства" [8, с. 33—35].

Цілком поділяючи вищезгаданий підхід, на нашу думку, все таки найбільш точно відображає суть концепції "sustainable development" термін "стійкий". Не можна нехтувати революційною (катастрофічною) компонентою розвитку — це невід'ємна складова розвитку природних систем (в тому числі і соціальних). Суть концепції "sustainable development" полягає не в нейтралізації революційної складової розвитку (це неможливо) а в зменшенні негативних наслідків революційного етапу розвитку. З фізичної точки зору — це зменшення відхилення від заданої траєкторії, що в принципі є головним параметром стійкості руху.

Рух до стійкого розвитку пов'язаний з поступовою відмовою від абсолютизації ідей антропоцентризму, природним поєднанням основних його ідей з основними положеннями біоцентризму, визнанням самоцінності природи і відмовою від розгляду природи тільки як джерела економічного розвитку людини. Це, перш за все, гармонізація відносин людства і біосфери, розвиток людства у відповідності з законами природи, що стає можливим за умови усвідомлених обмежень на споживання ресурсів, виходячи з можливостей біосфери.

ВИСНОВКИ

Оскільки, головна проблема полягає в забезпеченні сталості біосфери, то і з точки зору природничих наук, більш доцільним є використання терміна "сталый розвиток". У точних науках існує чітке визначення стійкості, що відрізняється від її публічного трактування в контексті стійкого розвитку, коли стійкість отожднюється зі сталістю. Система вважається стійкою, якщо відносно мале збурювання, яке виникає в ній, не призводить до прогресуючих негативних змін, а автоматично погашається самою системою, яка повертається до початкового стану.

Література:

1. Баугильбер П. Рассуждения о природе богатства, денег и налогов / Т.М. Червонная. Из истории экономической мысли Франции XVII-XVIII века. — Горький, 1973. — 231 с.
2. Борщук Є.М. Основи стійкого розвитку еколого-економічних систем / Борщук Є.М. — Львів: Растр-7, 2007. — 436 с.
3. Вернадський В. Декілька слів про ноосферу // Хроніка 2000. — 2004. — Вип. 57—58. — С. 485—495.
4. Голубець М.А. Від біосфери до соціосфери / М.А. Голубець. — Львів: Поллі, 1997. — 256 с.
5. Кондратьев К.Я., Крапивин В.Ф. Система "природа — общество" и климат. Современное состояние и перспективы развития // Энергия. — 2006. — № 12. — С. 17—23.
6. Марчук Г.И., Кондратьев К.Я. Приоритеты глобальной экологии. — М.: Наука, 1992. — 263 с.
7. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. — СПб.: Евразия, 2002. — 432 с.
8. Пашенко В.М. Екоеволюція від сталого розвитку // Супутник Київ. географ. щорічника. — Київ: КВ УГГ, 2005. — Вип. 5. — 112 с.
9. Сиякевич І.М. Інструменти екополітики: теорія і практика. — Львів: ЗУКЦ, 2003. — 188 с.

Стаття надійшла до редакції 29.12.2010 р.